

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 4 (315), 2018
липень – серпень

Київ, 2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 4, 2018. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

© Державна архівна служба України, 2018
© Український інститут національної пам'яті, 2018
© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2018
© Державний центр збереження документів НАФ, 2018

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Смельянова Т. О.</i> Балтійський форум з обміну досвідом і передовими практиками у сфері архівування і просування аудіовізуальної спадщини	7
<i>Кот С. І.</i> Архівні документи як фактор ідентифікації і повернення втрачених культурних цінностей (на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві)	23
<i>Легасова Л. В., Філатова Н. С.</i> Електронно-картографічний проект «Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України»: проблеми джерельної бази	28
<i>Маврін О. О.</i> Археографічна передмова як відображення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1940-х – 1950-х років	35
<i>Палієнко М. Г.</i> Міжнародне архівне співробітництво: від зародження ідей до реалізації масштабних проектів у добу інформаційного суспільства (до 70-річчя Міжнародної ради архівів)	49
Другий щорічний круглий стіл українських архівістів «Українські архіви: виклики та реалії» (25 вересня 2018 р., м. Київ)	64

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Горєва В. В.</i> Особливості формування НАФ документами спортивних громадських організацій (з досвіду діяльності ЦДАГО України)	72
<i>Дубовик С. О.</i> До питання вивчення життя і творчості діячів українського дисидентського руху (на підставі особового фонду художниці Алли Горської у ЦДАМЛМ України)	83
<i>Ємчук О. І.</i> Джерела до біографії українського радянського дипломата і педагога Василя Тарасенка	91
<i>Клименко Т. А.</i> До історії Польського повстання 1863–1864 років (за документами Державного архіву Черкаської області)	97
<i>Павлова О. Ф.</i> Огляд нових надходжень документів до ЦДАМЛМ України за 2017 рік	103
<i>Тимченко Р. В.</i> Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність Євгена Петрушевича (до 100-річчя утворення ЗУНР)	115

Публікація архівних документів

<i>Горбатюк М. В., Шнуровська Л. В.</i> Документи про консульську діяльність дипломатичного представництва УСРР у Німеччині як джерело до вивчення історії української радянської дипломатії 1920–1923 років	137
<i>Гула О. Г., Гула В. Д.</i> Спогади члена ЦК Бунду Мойсея Рафеса про білостоцький період діяльності організації (1900–1902 роки)	163
<i>Орел Ю. В.</i> Листування військового аташе при посольстві Росії у США А. К. Боде у фондах ЦДІА України, м. Київ	175
<i>Пономарьов О. М.</i> Неопубліковані документи про Коліївщину	184
<i>Срібняк І. В.</i> Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами)	201

Інформація і рецензії

<i>Папакін Г. В.</i> Нове дослідження з теорії та історії української археології	212
--	-----

Ювілеї

<i>Кулініч Ю. Я.</i> Слово про Петра Слободянюка	217
--	-----

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Emelyanova T. O.</i> The Baltic Forum for Experience Exchange and Modern Practices in the Field of Archiving and Promoting Audiovisual Heritage	7
<i>Kot S. I.</i> The Archival Documents as the Factor of Identification and Return of Lost Cultural Values (on the Example of Mosaics and Frescos of Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv)	23
<i>Lehasova L. V., Filatova N. S.</i> The Electronic Map Project «Places of the Memory of Second World War on the Territorial Administrative Map of Ukraine»: Sources Problems	28
<i>Mavrin O. O.</i> The Archeographical Preface as a Reflection of Theory and Methodology of Ukrainian Archeography of the 1940s-1950s	35
<i>Paliienko M. H.</i> International Archival Cooperation: From Ideas' Creation to the Realization of Great Projects in the Information Age (To the 70th Anniversary of the International Council on Archives)	49
The second annual round table of ukrainian archivist «Ukrainian archives: challenges and realities»	64

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Horeva V. V.</i> The Features of Forming of National Archival Holdings with Documents of Sport Public Organizations (Experience of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)	72
<i>Dubovyk S. O.</i> Studying of the Life Way and Art of Participants of Ukrainian Dissidents Movement (on the Personal Fond of the Artist Alla Horska, Stored in Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine)	83
<i>Emchuk O. I.</i> The Biography Sources of Vasyl Tarasenko, Ukrainian Diplomat and Historian	91
<i>Klymenko T. A.</i> The History of the Polish Uprising of 1863–1864 (According to Documents of the State Archives of Cherkasy Region)	97
<i>Pavlova O. F.</i> The Review of New Receipts of Documents to the Central State Archives Museum of Literature and Art of Ukraine in 2017	103
<i>Tymchenko R. V.</i> The Life Way and Public-Political Activity of Yevhen Petrushevych (to the 100th anniversary of the formation of the WUPR)	115

Publication of Archival Records

<i>Gorbatiuk M. V., Shnurovs'ka L. V.</i> Documents on Consular Activity of the Diplomatic Mission of the Ukrainian SSR in Germany as a Source to Studying the History of the Ukrainian Soviet Diplomacy of 1920–1923	137
<i>Hula O. H., Hula V. D.</i> The Moses Rafes Memoirs on Bilostok Period in the Bund Central Committee Life (1900–1902)	163
<i>Orel Yu. V.</i> The Correspondence of A. Bode, the Military Attaché at the Embassy of Russia in the USA, in the Collection of Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv City	175
<i>Ponomariov O. M.</i> Unpublished Documents on Koliyivshchyna	184
<i>Sribnyak I. V.</i> The Condition of the UNR Interned Army Soldiers in Kalisz and Szczypiorno (Poland) in spring of 1923 (According to archival documents)	201

Information and Reviews

<i>Papakin H. V.</i> New Study on Theory and History of Ukrainian Archeograph	212
---	-----

Anniversaries

<i>Kulinich Yu. Ya.</i> Words About Petro Slobodianiuk	217
--	-----

УДК 930.253:94(477)«1768»

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

**НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ
ПРО КОЛІВЩИНУ**

Здійснено короткий огляд історіографії Коліївщини, висвітлено питання щодо участі гайдамаків у облозі Умані, кількості жертв за підрахунками очевидців та заарештованих гайдамаків. Вказано на вимушений перехід євреїв у православ'я. Уперше публікуються протоколи зізнань шести гайдамаків, які були свідками наслідків уманської різанини 1768 р.

Ключові слова: свідчення; протокол допиту; гайдамаки; гайдамацький рух; М. Залізник; І. Гонта; Коліївщина; уманська різанина; Умань.

Важливим джерелом для вивчення гайдамацького руху в Україні, який мав місце протягом майже усього XVIII ст., є документи того часу (зокрема, протоколи допитів та свідчення гайдамаків). Це стосується також і подій 1768 р., які увійшли в історіографію під назвою Коліївщина.

Низка документів про Коліївщину була видана у дореволюційний час¹, а також у 1968 р. та 1970 р.² Чимало розвідок про Коліївщину було оприлюднено різними дослідниками на шпальтах часопису «Киевская старина», що вказувало на незгасаючий інтерес до цієї тематики³. Свідчення очевидців широко використовувалися А. Скальковським у його праці⁴, а пізніше деякі з них були видані окремо⁵.

До причин виникнення Коліївщини дослідники зазвичай відносять низку чинників соціального і національно-релігійного походження. Поряд із цим В. Смолій свого часу зазначав, що теза про інспірацію Коліївщини російським урядом та верхівкою православної церкви в особі Мелхіседека Значко-Яворського є надто спрощеною⁶. На нашу думку, ця постать потребує більш глибокого вивчення, оскільки аналіз дій настоятеля Мотронинського монастиря, вивчення його зв'язків може вказати на справжніх підбурювачів Коліївщини, яка ще оповита туманом історіографічних стереотипів.

Так, сучасна російська дослідниця О. Клецькова слідом за Й. Гермайзе повторює тезу, що російська влада, чинячи допити гайдамаків, хотіла переконатися, що ані запорожці, ані духівництво активної участі у Коліївщині не брали, оскільки цей рух тлумачився б у Польщі як інспірований Росією⁷.

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Слід додати, що гайдамаків-запорожців, допитуваних Кошем, не так сильно піддавали тортурам порівняно з тими гайдамаками, які були під польською юрисдикцією (тоді як дослідниця некоректно зазначає, що запорожців «пыткам... не подвергали»)⁸, оскільки Кіш дійсно намагався приховати участь запорожців у Коліївщині, а при їх арешті і належність до Війська Запорозького⁹.

Однак, факти, що діяльність ігумена Мелхіседека з розширення мережі православних церков на Правобережжі викликала спротив із боку польської влади, що в свою чергу й спричинило вибух гайдамацького руху навесні-влітку 1768 р., лишаються чинними¹⁰.

Відомості про зв'язки діячів Коліївщини і гетьмана Ханської України Якуб-аги, а також новий погляд на причини російсько-турецької війни 1768–1774 рр., що спалахнула відразу після придушення селянсько-гайдамацького повстання, демонструє праця В. Грибовського¹¹. Так, на думку автора, за допомогою таємних інспірацій Якуб-аги «балтський інцидент перетворився у привід для війни»¹².

Після придушення Коліївщини російськими військами під орудою генерала П. Кречетнікова було захоплено (за даними А. Скальковського) 887 гайдамаків, з яких 150 було визнано запорожцями¹³. В. Антонович наводить дані про 900 узятих у полон гайдамаків, подаючи у виносках уточнення про 846 гайдамаків, переданих полковником Гур'євим польській владі¹⁴. К. Гуслистий твердить про те, що під м. Умань полковником Гур'євим було взято в полон М. Залізняка, І. Гонту, а разом із ними 65 запорожців та 880 гайдамаків із Правобережжя¹⁵. Ю. Храбан наводить цифри у 680 осіб, доставлених з містечка Умань до с. Серби, де відбувався процес над повстанцями, додаючи зверху цього 35 та 60 учасників повстання, захоплених раніше¹⁶. Російський посол у Речі Посполитій М. Репнін у листі до російського резидента в Туреччині О. Обрескова подає цифру у 938 осіб, серед яких було виявлено 87 запорожців¹⁷. Як бачимо, жодні з даних не перевищують однієї тисячі осіб. Допити гайдамак російським урядом тривали з 7 до 23 серпня, причому щоденно. Загалом було допитано 223 гайдамака¹⁸. М. Залізняка допитували кілька разів, намагаючись добитись від нього максимально правдивих свідчень.

Російський уряд у своїх діях із повсталими дещо відрізнявся від дій уряду Речі Посполитої, різним було й сприйняття цього складного процесу української історії. Сучасний дослідник гайдамаччини О. Кушнір слушно зазначає, що польська офіційна влада сприймала повстання 1768 р. як найсильніший прояв гайдамацького руху за весь час його розгортання на Правобережжі (а відтак, діяла з повстанцями більш жорсткіше), тоді як Росія не відразу побачила в ньому загрозу для своєї внутрішньої та зовнішньої політики¹⁹. Своїх підданих Річ Посполита засуджувала до страти, а російські суди відправляли гайдамаків на каторгу²⁰.

Автор передмови до листування графа П. О. Рум'янцева зазначав, що за збігом обставин Росія у боротьбі з конфедератами стала приборкувачем гайдамачини, піднятої як повстання на захист православ'я. Таке стало можливим через те, що політичні керманічі не усвідомлювали справжніх цілей повстання, вбачаючи в гайдамаках лише свавільників, грабіжників і розбійників, висилаючи їх до Сибіру, або «отдают на казнь их мучителям и врагам (полякам – *О. П.*)»²¹. Таким чином, автор приходиться до висновку, що російська армія стала знаряддям польських інтересів, всупереч власним²².

Однак утиски і знущання православного населення з боку поляків та їхніх управителів, економів, факторів юдейського сповідання розпочався задовго до 1768 р. Так, хрестоматійний приклад знущань з православного населення Речі Посполитої був яскраво наведений Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки». Сучасник тих подій, козак Джерелівського куреня Іван Байрацький описує (не вказуючи, щоправда, дату) події літа 1766 р., коли у с. Мліїв²³ «церковному ктитору Даниле... за недопущение поляков к разорению церкви оные поляки голову отсеки и к столбу гвоздми прибили, а тело ево сожгли...»²⁴.

Ці свідчення відносяться до 29 червня 1766 р., коли від рук конфедератів постраждав титар Данило Кушнір. Він, аби ксьондзи не могли правити службу в Мліївській церкві, зложив у скриню церковний посуд і сховав його під дзвіницею. За це поляки вирішили скарати титара на смерть, причому зробивши смерть показовою. Вони зігнали до Млієва мешканців усіх сусідніх сіл, а потім старого Кушніра прив'язали до стовпа, обгорнули йому руки соломною, облили смолою й підпалили. Коли руки згоріли до ліктів, відрубали йому голову й настромили її на високу щоглу²⁵.

Подібні знущання й утиски православного населення з боку польської влади призвели до повстання, кульмінацією якого стало захоплення Умані в ніч з 9 на 10 червня 1768 р. загонами І. Гонти та М. Залізняка та знищення поляків і євреїв. Причому це було не бездумне свавільне знищення цивільного населення міста, а відповідь на численні приниження соціального, національного й конфесійного характеру, але питання віри при цьому протягом усього повстання займало одне з чільних місць²⁶.

Зазвичай гайдамаки в протоколах рідко зізнавалися про те, що безпосередньо брали участь в уманській різанині, зазначаючи, що були у команді М. Залізняка, але в Умань прибули вже після кривавих подій. Відібрані для публікації свідчення вирізняються із загальної маси тим, що допитувані зізнаються в тому, що напряду чи опосередковано були дотичні до тих подій, або бачили на власні очі наслідки уманської різанини, вчиненої загонами М. Залізняка та І. Гонти. Через це деякі свідчення гайдамаків мають унікальний характер, оскільки показують

загальне тло перебігу сумних подій весни-літа 1768 р. На наш погляд, цінними є будь-які деталі, не актуалізовані раніше дослідниками цієї тематики.

Хома Сукур, козак Щербинівського куреня, деталізує кількість гайдамаків, які прийшли під Умань та кількість жертв уманської різанини. «Железняк со всеми при нем бывшими запорожскими и полскими казаками, коих находилось при нем болѣе тысячи человек пошли к полскому городу Умани..., а как означенной Железняк с козаками прибыл под полской город Умань, то онои город былъ заперт, в коем городе находились поляки и жидаы, і из того города... поляки по тех запорожцах и полских казаках из пушек стреляли і из них двух человек, одного запорожского, а другого польского казаков убили, послѣ чего в тот город силою ворвавшись, бывших тамо поляков и жидов побили»²⁷.

Федір Волошин, козак Канівського куреня, описує події таким чином: «Железняк с казаками, у коих были лошади поехал в полские местечки: Смелое, в Корсунь, в Лысянку, и в Богуславье, а оттуда в полской город Умань». Ф. Волошин тим часом з «протчими полскими и запорожскими казаками, у коих лошадей не было... шли вслед за оным Железняком до Умани»²⁸. Де наступного дня, за свідченням Ф. Волошина, «оной город Умань помянутой Железняк с козаками приступом взял, и бывших в оном городѣ Умани поляков и жидов побили и перекололи»²⁹. Не вказує кількості загиблих мешканців Умані й гайдамака Степан Саганак, козак Корсунського куреня, який говорив у свідченнях, що козаки гайдамаки «пошли в полской же городъ Умань, гдѣ, жидов и поляков, сколько их случилось, перерезали и пожитки их и денги разграбили»³⁰.

Важливі свідчення щодо того, що крім гайдамаків у розоренні міста, а що жажливіше, у вбивствах поляків та євреїв, брали уманські містяни, дає Нестор Літвінченко, козак Канівського куреня. Після з'єднання І. Гонти із М. Залізником, вони на чолі своїх загонів вирушили «для разорения того города Умани... и напав обще на оной город Умань разграбили і поляков и жидов покололи... і будучи там видел (Нестор Літвінченко. – *О. П.*), что убивство тѣм полякам і жидам чинили и уманские мужики дубьѣм»³¹.

А перед цим міські жителі (уманчани), які зазвичай не були вояками, за свідченням очевидців мужньо боронилися від нападників. Так, землемір Шафранський роздав євреям рушниці, аби вони «через палисад отбивались от крестьян», і, як вказує далі Вероніка Кребс (Младанович), вона на власні очі бачила «жидов с опалѣнными бородами и пейсами», які завзято стріляли і захищалися³². На її думку, власне, тільки одні євреї й боронили місто³³. Тоді як за свідченням гайдамаки Никифора Кожухаря, при облозі Умані оборонці міста – поляки

і євреї – великих втрат гайдамакам не завдали. Містяни «производили из города из пушек и из мѣлкаго ружья палбу, причем двух запорожцов убили и несколько человек ранили»³⁴.

На вимоги М. Залізняка відчинити браму і здати місто уманчани відповіли відмовою, після чого, «соединясь с запорожцами бывшіе внѣ оного города Умани тамошней уманской сотник Гонта с бывшими при нем четырьюстами полскими казаками на другой день с приходу туда запорожцов оным городом Уманью овладели»³⁵.

Свідок наслідків уманської різанини гайдамака Іван Байрацький вказує ймовірну кількість загиблих уманчан, зазначаючи, що «видел поколотых и побитых до смерти поляков и жидов мужеска и женска полу человек до тысячи»³⁶, тоді як за даними Хоми Сукура кількість загиблих становила до 400 осіб³⁷.

Після оволодіння Уманню, за документальними свідченнями, опублікованими А. Скальковським, гайдамаки протягом двох тижнів святкували у місті цю подію³⁸.

Протоколи допитів і свідчення гайдамаків рясніють деталями щодо того, скільки було забрано коштовностей та грошей у мешканців польської та єврейської громад Умані. За свідченням монаха уманського монастиря базиліанського ордену гайдамаки награбували одного тільки срібла 6 скринь, з яких 3 дісталися М. Залізнику. Це срібло «гетьман та князь смілянський» нібито продав якомусь київському купцеві за 10 тис. злотих, хоча ці скарби коштували значно дорожче³⁹.

В Умані та навколишніх містечках було зафіксовано численні випадки переходу поляків та євреїв у православ'я, оскільки це був єдиний шанс для іновірців вціліти. Так, «молодые ж полские и жидовские жены и дети обоего пола, иные по их желанию, а другия от страха крещены в православную веру бывшими в оном городе Умани благочестивыми попами, а восприемниками были ис того войска казаки, кто пожелал, и затем они оставлены в живых»⁴⁰.

Про вихрещення в православ'я свідчать самі гайдамаки, які вказували, що «в Умани поляки и жидаы всѣ побиты, кромѣ небольшого числа полских и жидовских женок и девок обязавших желаніе свое принять греческого исповеданія веру, кои по приказу... Железняка тамошними священниками в греческую веру и крещены»⁴¹.

Інший гайдамака Степан Яковович взагалі до Умані не дійшов, а пристав свого часу, за його словами, до гайдамаків «опасаясь, чтоб ево не взяли полские конфидераты в собираемое ими войско»⁴². Він також свідчив про вихрещення євреїв, які змушені були змінити свою віру аби лишитись живими. Прибувши «с оными казаками в полское ж мѣстечко Ставище, поляков и жидов там никого не застали, а нашли толко одну брюхатую жидовку с двумя малолетными дѣтьми, которую

жидовку и детей бывшей при оных казаках атаман Павел Таран приказал тамошнему священнику окрестить в христіанскую веру, и окрещены, и оставлены в живых»⁴³.

На підтвердження тези про усвідомлене знищення поляків та євреїв у разі їхньої відмови вихреститися, можна навести мандат М. Залізняка отаманові гайдамацького загону І. Бондаренку-Чалому від 6 червня 1768 р. «по селах и деревнях следовать и испитовать ляхов и жидов, и порядок в селах и в деревнях учинять, и позосталые вещи от збеглих ляхов и жидов отберать. Самих же тих ляхов и жидов ко мне не присилать, но своею командою, врученной ему, казнить»⁴⁴.

Розголос про «легку здобич» під час Коліївщини ще довго затьмарював розум козакам, серед яких ще були й такі, хто весною-літом 1769 р. (!) пішов на Правобережну Україну з метою збагачення.

Так, за свідченнями козака Тимошівського куреня Михайла Підпригори (Яковенка) він «сего 1769 году послѣ праздника Свѣтлого Христова Воскресения, согласясь... с протчими запорожскими казаками семнатцатью человеки, без ведома кошевого атамана и старшины, и взял с собою ружье, копье и пороху с полфунта пошли в Польшу с намерением, чтоб, сыскав тамо, поляков и жидов, грабить»⁴⁵.

Суголосно свідчили і козаки Пластунівського куреня Іван Зуб і Демьян Козюленко, які 1769 р. «пошли в Польшу... грабить, гдѣ случится, поляковъ и жидов»⁴⁶.

При допитах російська сторона намагалася з'ясувати 3 головних для них питання, які були виокремлені ще М. Костомаровим.

1. Хто стояв біля витоків «змови»? 2. Чи був дозвіл кошового отамана та старшини на перебування у Польській Україні? 3. З якою метою було здійснено напад на слободу Балту і ким саме?⁴⁷

Пропоновані документи являють собою свідчення гайдамаків від 8 та 9 серпня 1768 р. Всі допитувані були уродженцями Лівобережних полків Гетьманщини та свого часу прийняті (крім С. Якововича) до різних куренів Війська Запорозького. Практично усі гайдамаки були неписьменні. Наводимо перелік допитуваних гайдамак (протоколи свідчень яких публікуються нижче) з показанням місця народження та приналежності до куренів Війська Запорозького.

1) Федір Волошин, містечко Білики Полтавського полку, козак Канівського куреня.

2) Степан Саганак, містечко Олишівка Київського полку, козак Корсунського куреня.

3) Степан Яковович, Гетьманщина, наймит.

4) Іван Байрацький, містечко Березова Лука Гадяцького полку, козак Джерелівського куреня.

5) Нестор Літвінченко, село Перекопівка Лубенського полку, козак Канівського куреня.

6) Хома Сукур, село Богушків (містечко Богушкове) Переяславського полку, козак Щербинівського куреня.

Археографічне опрацювання документів здійснено відповідно до «Методичних рекомендацій по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”»⁴⁸. Текст подається автентично, стилістику й орфографію збережено, пунктуацію уточнено, виносні літери внесено в рядок і виділено курсивом. Слова під титлами на зразок: мнтрє, мнстрє, мнстря, нншняго не розкривалися. Документи публікуються вперше.

¹ Архив Юго-Западной России. Ч. III. Т. III. Киев. 1876. 897 с.

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. документів. Київ, 1970. 659 с.; Селянський рух на Україні середина XVIII–перша чверть XIX ст.: зб. документів і матеріалів. Київ, 1978. С. 123–130.

³ Описание бедствия постигшего всю Украину в 1768 г. // Киевская старина. 1882. Т. 1. № 3. С. 520–529; *Костомаров Н.* Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 8. С. 297–321; Колиивщина в песнях // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 9. С. 582–589; Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 9. С. 523–551; 1882. Т. 4. № 10. С. 89–118; 1883. Т. 6. № 6. С. 317–345; *Антонович В.* Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.) // Киевская старина. 1882. Т. 4. № 11. С. 250–276; *його ж:* Несколько данных о судьбе Железняк после его ареста в Умани // Киевская старина. 1882. Т. 4. № 12. С. 564–568; *Смоктий А.* Умань и Софиевка (История г. Умани. Уманская резня. Софиевка) // Киевская старина. 1882. Т. 4. № 12. С. 420–437; *Добротворский Н.* Портрет Гонты // Киевская старина. 1885. Т. 12. № 8. С. 736–740; *Скальковский А.* Несколько документов к истории Гайдамаччины // Киевская старина. 1885. Т. 13. № 10. С. 277–318; *Лобода Ф.* Вирша о сожжении млиевского ктитора Даниила Кушника // Киевская старина. 1886. Т. 14. № 1. С. 202–205; *Рыльский Ф.* Рассказ современника о приключениях случившихся с ним в о время «Колиивщины» // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 1. С. 51–64; Савва Чаленко (Из истории гайдамаччины прошлого века) // Киевская старина. 1887. Т. 19. № 11. С. 471–490; А. Л. Псевдо-Железняк // Киевская старина. 1889. Т. 24. № 1. С. 221–222; *Шульгин Я.* Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 г. и ближайших гг. // Киевская старина. 1890. Т. 28. № 2. С. 185–220; 1890. Т. 28. № 3. С. 381–418; 1890. Т. 29. № 4. С. 22–52; 1890. Т. 29. № 5. С. 268–306; 1890. Т. 29. № 6. С. 409–426; 1890. Т. 30. № 7. С. 1–21; 1890. Т. 30. № 8. С. 192–223; *Щербина В.* О происхождении слова «колиивщина» // Киевская старина. 1893. Т. 40. № 2. С. 356–358; *Гр. Моз* Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей (Из отношений православного южнорусского духовенства к гайдамацким движениям) // Киевская старина. 1893. Т. 41. № 5. С. 228–242; *Щербина В.* Три Шелеста (Из истории Колиивщины) // Киевская старина. 1893. Т. 43. № 11. С. 235–240; *Галант И. В.* К истории уманской резни 1768 г. (Читано в Историко-филологическом обществе при Нежинском институте) // Киевская старина. 1895. Т. 51. № 11. Отд. 1.

С. 209–229; *Левицький М.* За Колиивщины // Киевская старина. 1901. Т. 73. № 6. Отд. 1. С. 460–497; П-ко Вл. Был ли игумен Мелхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г.? // Киевская старина. 1905. Т. 88. № 1. Отд. 2. С. 4–7; *його ж:* К истории Колиивщины (Материалы) // Киевская старина. 1905. Т. 88. № 3. Отд. 2. С. 236–242; *його ж:* Грамота Максима Железняка // Киевская старина. 1905. Т. 88. № 3. Отд. 2. С. 243; *його ж:* К вопросу о суде над Мелхиседеком Значко-Яворским // Киевская старина. 1905. Т. 89. № 4. Отд. 2. С. 46–47.

⁴ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в 1768 году. Одесса, 1845. 234 с.

⁵ [*Вероника Кребс*]. Уманская резня. (Записки Вероники Кребс) / перевод и предисловие И. М. Ревы. Киев, 1879. 36 с.

⁶ *Смолій В. А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал. 1993. № 10. С. 22.

⁷ *Клецькова Е. В.* Роль Мельхиседека Значко-Яворского в Колиивщине: религиозный аспект гайдамацкого движения на Украине в XVIII в. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 2. Вып. 3. 2014. С. 193–194.

⁸ Там само. С. 194.

⁹ «Из ордера Коша от 1 июля 1768 г. видно, что он притворно сомневался в том, будто гайдамаки – запорожские казаки. Головки писал, что в Польшу идут только “бродяги, называя себя запорожскими казаками”». То, что такая позиция старшины была чистейшим лицемерием, обнаруживается очень легко. Отрекаясь от гайдамаков, Кош в тоже время в своем ордере от 1 июля 1768 г. призывал при задержании гайдамаков выяснять, каких они куреней и «с теми куренными, коих они куреней будут называться, присылать при рапортах до Коша» // *Голобуцкий В. А.* Гайдамацкое движение на Запорожье во время «Колиивщины» и крестьянского восстания под предводительством Е. И. Пугачёва // Исторические записки. Вып. 55. 1956. С. 324–325.

¹⁰ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного (Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). Київ, 1989. С. 29–36.

¹¹ *Грибовский В. В.* Якуб Рудзевич на службе Крымскому ханству // Средневековые тюрко-татарские государства. Казань. № 9. 2017. С. 72–75.

¹² Там само. С. 74.

¹³ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину... С. 109.

¹⁴ *Антонович В.* Уманский сотник Иван Гонта... С. 270.

¹⁵ *Гуслистий К.* Коліївщина (історичний нарис). Київ, 1947. С. 28.

¹⁶ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного... С. 117.

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. ... С. 382.

¹⁸ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного... С. 117.

¹⁹ *Кушнір О. О.* Гайдамацький рух 1715–1760-х рр.: перебіг та сприйняття сучасниками : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/Кушнір Олександр Олександрович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. С. 11.

²⁰ Там само. С. 12.

²¹ Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года... 1883. Т. 7. № 9/10. С. 254–255.

- ²² Там само. С. 255.
- ²³ Мліїв – село Городищенського району Черкаської області.
- ²⁴ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 84зв.
- ²⁵ *Широцький К.* Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 році). Київ, 1918. С. 11; Архив Юго-Западной России. Ч. I. Т. II. Киев, 1864. С. 385. Ця сумна подія знайшла відображення і у фольклорі // Лобода Ф. Вирша о сожжении млиевского ктитора... С. 202–205.
- ²⁶ *Смолій В. А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини... С. 24.
- ²⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 88зв.
- ²⁸ Там само. Арк. 30.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. Арк. 17зв.
- ³¹ Там само. Арк. 83.
- ³² [*Вероника Кребс*]. Уманская резня... С. 21.
- ³³ Там само.
- ³⁴ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5522. Арк. 12.
- ³⁵ Там само. Арк. 12–12зв.
- ³⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 85.
- ³⁷ Там само. Арк. 88зв.
- ³⁸ *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину ... Док. № 15. С. 222–223.
- ³⁹ Там само. Док. № 15. С. 223.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5522. Арк. 12зв.
- ⁴² Там само. Спр. 5520. Арк. 23.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного... Док. 3. С. 170.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5823. Арк. 13–13зв.
- ⁴⁶ Там само. Арк. 16зв., 20.
- ⁴⁷ *Костомаров Н.* Материалы для истории Колювщины... С. 320.
- ⁴⁸ *Гіцова Л.* Методичні рекомендації по підготовці до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі». Київ, 1992. С. 12–20.

№ 1

1768 р., серпня 8. – Свідчення гайдамаки Федора Волошина

1768 году августа 8 дня, по силѣ присланного в Кіевскую губернскую канцелярию изъ Гедрѣственной коллегіи иностранных дел от 24 июля сего году указа, поиманной въ Полскои Украинѣ гайдамак въ онои Кіевскои губернской канцелярії въ присутствіи допрашиванъ и показалъ.

Федоромъ ево завуть, Леонтьевъ сынъ по прозванію Волошинъ, от роду ему дватцать восемь летъ, родился онъ малороссійского Полтавского полку в местечкѣ Беликах, отецъ ево Леонтій Гречкосеенко былъ козаць и житель того ж местечка Беликовъ и назадъ тому летъ с пятнатцать зашел онъ съ бывшими въ Малой Россіи запорожскими казаками, а какъ их звать не знаетъ,

в Запорожскую Сѣчь и принять в Каневской курень в казаки и находился в дачах Воиска Запорожского в урочище, называемомъ Лиманъ, на рыбной ловлѣ, гдѣ и Волошиномъ ево стали называть.

А въ Петровъ постъ сего 1768 году, послышавъ онъ, Волошинъ, что, якобы по указу повеленю въ Польшу итти запорожскимъ казакамъ для защищенія отъ поляковъ находящихся тамъ благочестивыхъ монастырей и церкви, согласился онъ Волошинъ съ бывшими съ нимъ двумя запорожскими казаками, а какъ ихъ звать и прозваніи не знаетъ же, безъ вѣдома кошевого атамана и воисковой старшины* пошли въ Польшу и пришедъ въ Мотренинской монастырь явились бывшему тамъ того же Воиска Запорожского казаку Маѣмю Железняку, котораго бывшіе при немъ полскіе и запорожскіе казаки называли полковникомъ. И велелъ имъ онои Железнякъ быть с протчими, находившимися при немъ казаками, и послѣ приходу туда ево, Волошина, на третей день // онои Железнякъ съ казаками, у коихъ были лошади, поехалъ в полскіе местечки Смелое, в Корсунъ, в Лысянку и в Богуславье, а оттуда въ полской городъ Умань, а онъ, Волошинъ, съ протчими полскими и запорожскими казаками, у коихъ лошадей не было, а сколько ихъ пеших** было не знаетъ, шли вслѣдъ за онымъ Железнякомъ до Умани, и по приходѣ туда на другой день онои городъ Умань помянутой Железнякъ съ козаками приступомъ взял, и бывшихъ въ ономъ городѣ Умани поляковъ и жидовъ побили и перекололи, причѣмъ ево, Волошина, одинъ съ нихъ лежа раненой просилъ, чтобъ ево дострелилъ, и за то далъ ему имѣвшееся у него в пазухѣ мешокъ съ денгами, котораго онъ и дострелилъ и мешокъ з денгами у него взял и, не считая оныхъ денегъ, бросилъ в кучу, куда и протчіе разграбленные тамъ казаками пожитки и денги сносили въ одно мѣсто, токмо ему, Волошину, при роздѣлѣ изъ техъ денегъ и пожитковъ ничего не дано, а забрали все то протчіе бывшіе тамъ запорожскіе и полскіе казаки, а болше никого онъ, Волошинъ, изъ поляковъ и жидовъ не убил. Изъ жидовъ же и поляковъ изъ мужеска полу несколько человекъ малолетныхъ, да изъ женска полу молодыхъ девокъ и женокъ, кои пожелали принять веру греческого исповѣданія, техъ приказалъ онои Железнякъ крестить, и оставилъ живыхъ, а сколько крещено и оставлено живыхъ онъ, Волошинъ, не знаетъ.

По раззореніи же оного города Умани и по истребленіи бывшихъ въ ономъ поляковъ и жидовъ вышелъ онои Железнякъ со всеми казаками отъ города в полѣ версты за четыре и тамъ стояли три недели, в татарскую же // слободу Балту посылалъ онои Железнякъ полского казака Семена Шилу, назвавъ ево сотникомъ, и с нимъ, Шиломъ, отправлено было полскихъ смелянскихъ, богуславскихъ и протчихъ казаковъ немалое число, а сколько имянно онъ, Волошинъ, не знаетъ, а какъ изъ Балты отъ оного сотника Шила присланъ былъ къ Железняку нарочной с писмомъ, требуя присылки къ нему, Шилѣ, на помочъ козаковъ, то онои Железнякъ послалъ къ нему, Шилѣ, отъ себя нарочного запорожского казака Фому Дурного съ писмомъ, чтобъ онои Шило со всеми бывшими при немъ казаками следовалъ къ нему, Железняку, обратно; после чего оттуда в скоромъ времени помянутой сотникъ Шило съ козаками и посыланной отъ Железняка запорожской казакъ Фома Дурной къ нему, Железняку, подъ Умань и возвра-

* безъ вѣдома кошевого атамана и воисковой старшины *вставка на лѣвому березі.*

** Слово правлено

тилис, гдѣ прибывшими карабинерами и доньскими казаками онъ, Железнякъ, съ бывшими с нимъ казаками, в томъ числѣ и онъ, Волошинъ, взяты под караул и присланы в Кієвъ.

А по чьему заговору собирались въ Полше запорожскіе и полскіе казаки, и съ какими намереніемъ и кѣмъ имянно учинено нападеніе на татарскую слободу Балту не знаетъ. Грамотѣ не умеетъ и в сѣмъ допросѣ показал онъ, Волошинъ, сущую правду.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 30–31. Оригінал.

№ 2

1768 р., серпня 8. – Свідчення гайдамаки Степана Саганака

1768 году августа 8 дня, по силѣ присланного в Кієв[ск]ую* губернскую канцелярію из Гедрственной коллегіи иностранных дѣл от 24 июля сего году указа, поиманной в Полской Украинѣ гайдамакъ въ оной Кієвской губернской канцеляріи въ присутствіи допрашиванъ и показалъ.

Степаномъ ево зовуть, Ивановъ сынъ по прозванію Саганакъ, от роду ему дватцат два года, родился онъ малороссійского Кієвского полку в местечкѣ Олишевкѣ, отецъ ево былъ тамошней житель Иванъ Маляръ, а какова звания онъ, Степанъ, не знаетъ. И назадъ тому лѣтъ з дѣсять обще съ двумя братьями своими изъ оногo мѣстечка Олишевки пошли в Кієвъ с темъ намереніемъ, чтобъ итти в Сѣчь Запорожскую, и какъ были в Мижигорскомъ мнстре, то з бывшими тогда въ ономъ запорожскими** казаками, по согласію ихъ приехали в Сѣчь, гдѣ записанъ онъ въ Корсунской курень в козаки и названъ Саганакомъ. И назадъ тому лѣтъ шесть по дозволению куренного атамана Прокопа пошелъ в дачи Воиска Запорожского въ урочище для рыбной ловли Лиманъ, гдѣ и находился до весны.

Нншняго лѣта в Петровъ постъ, онъ Саган[акъ] съ бывшими тамо семью члвками запорожски[ми] казаками, а какъ ихъ звать и прозваней не знаетъ, прослышали, что в Полше в Матренинскомъ монастыре збираются запорожскіе козаки для охранения от поляковъ того мнстра, и согласясь, безъ вѣдома кошевого атамана и старшины***, пошли все обще въ оной манастырь и какъ пришли, то явились у бывшего тогда в томъ мнстре // с козаками, называемого Воиска Запорожского полковника Железняка, которой обявя имъ, что, якобы, онъ имѣетъ указъ о защищеніи тамошнихъ мнстреи і церквей от поляковъ и жидовъ, и по приглашенію ево пристал онъ къ протчимъ, находящимся при немъ запорожскимъ и полскимъ казакамъ, а сколько ж оныхъ числомъ было не знаетъ, с которыми пошедъ были въ полскихъ городахъ Черкаскомъ, Смеломъ, Корсунѣ и Бугуславлѣ, и какъ въ оныхъ поляковъ и жидовъ не застали, то пошли въ полской же городъ Умань, гдѣ жидовъ и поляковъ, сколько ихъ случилось, перерезали и пожитки ихъ и денги разграбили и по разделу досталось ему Саганаку сто пятьдесятъ рублевъ. А послѣ того въскорѣ взяты донскими казаками под караулъ, которые у него и оныя денги отобрали и присланъ онъ съ протчими в Кієвъ.

* Тут і далі текст пошкоджено

** Слово правлено.

*** безъ вѣдома кошевого атамана и старшины *вставка на лівому полі.*

В слободѣ ж Балте онъ, Саганакъ, не былъ, а кого посылалъ означенной Желѣзнякъ не знаетъ, и по чьему заговору собиралис в Полше запорожскіе и полскіе казаки, и с какимъ намерениемъ, и кемъ имянно учинено нападение на татарскую слободу Балту не знает. Грамотѣ онъ, Саганакъ, не умѣеть и въ семь допросѣ показалъ онъ сущую правду.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 17–17зв. Оригінал.

№ 3

1768 р., серпня 8. – Свідчення гайдамаки Степана Якововича

1768 году августа 8 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярію изъ Государственной коллегіи иностранных дѣлъ отъ 24 іюля сего году указа, пойманной въ Полской Украинѣ гайдамакъ въ присутствіи въ оной Киевской губернской канцеляріи допрашиванъ и показалъ.

Степаномъ ево зовутъ, Яковлевъ сынъ Якововичъ, отъ роду ему тритцать два года, родился онъ въ Малой Россіи, а въ которомъ городе, селѣ или деревнѣ не знаетъ, потому что отцомъ ево въ малолѣтствѣ заведенъ былъ въ Полшу въ село Ковалевку, где оной отецъ ево умре, а онъ, оставшись послѣ отца своего, находился в Полше въ разныхъ местахъ по найму въ работникахъ.

И назадъ тому недельъ семь какъ приехали въ состоящее въ полскомъ Белоцерковскомъ староствѣ село Попружню запорожскіе казаки до дватцати человекъ и объявили ему, что они посланы по указу для защищенія отъ поляков, состоящихъ в Полше благочестивыхъ монастырей и церквей, то и онъ, Якововичъ, опасаясь, чтобъ ево не взяли полскіе конфидераты въ собираемое ими войско присталъ къ онымъ запорожскимъ казакамъ и, приехавъ съ оными казаками въ полское ж мѣстечко Ставище, поляковъ и жидовъ тамъ никого не застали, а нашли толко одну брюхатую жидовку съ двумя малолетними дѣтьми, которую жидовку и детей бывшей при оныхъ казакахъ атаманъ Павелъ Таранъ приказалъ тамошнему священнику окреститъ в христіанскую веру и окрещены и оставлены въ живыхъ.

А после того приехали они въ мѣстечко Лукашевку, токмо и тамъ никого изъ поляковъ и жидовъ не застали, куда приехавъ Войска Донского полковникъ, а какъ ево зватъ и прозванія не знаетъ, съ командою, какъ ево, Якововича, такъ и протчихъ бывшихъ при томъ запорожскихъ казаковъ забралъ подъ карауль и отвелъ къ полскому городу Умани, а оттуда присланъ онъ съ протчими в Кіевъ.

А грабительства и убивства нигде онъ, Якововичъ, не чинилъ и къ татарской слободѣ Балтѣ, онъ, Якововичъ, никемъ не посланъ и тамъ не былъ, и в семь допросѣ показалъ онъ сущую правду. А грамотѣ не умѣеть, а по чьему заговору собиралис въ Полше запорожскіе и полскіе казаки, и с какимъ намерениемъ, и кемъ имянно учинено нападение на татарскую слободу Балту не знаетъ.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 23. Оригінал.

№ 4

1768 р., серпня 9. – Свідчення гайдамаки Івана Байрацького

1768 году августа 9 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярію изъ Государственной коллегіи иностранных дѣлъ отъ 24 іюля

сего году указа, поиманной в Полской Украинѣ гайдамакъ въ оной Киевской губернской канцеляріи въ присутствіи допрашиванъ и показал.

Иваномъ ево зовуть, Трофимовъ сынъ по прозванію Баирацкіи, отъ роду ему дватцать три года, родился онъ малороссійского Гадяцкого полку въ местечке Березовой Луке, отецъ ево былъ в казацкой службѣ, а по смерти оного отца ево и матери, пошелъ онъ, Байрацкой, въ Запорожскую Сечь, а сколько тому лѣтъ не упомнить, и тамо въ Жерелевской курень записался в казаки и тому третей год пошелъ онъ, Байрацкой, запорожской дачи въ урочище называемое Лиманъ для рыболовного промыслу пробылъ тамъ сего 1768 года до весны и за неделю до Троицына дни отъ бывших при Лимане полских чернѣцовъ и обывателей для покупки рыбы услышалъ онъ, Байрацкой, что полского Матренинского монастыря игумень, а имени ево не объявляли, якобы исходатайствовал указъ, чтобъ запорожцам не допустит поляков к разоренію состоящих в Полшѣ благочестивых монастырей и церквей, и что запорожской полковникъ Маѣимъ Железнякъ при оном Матренинском монастыре собираетъ охочих запорожских и полских казаков. Почему и онъ, Байрацкой, согласясь з бывшими при томъ же урочище Лимане товарищи своими запорожскими казаками Макарком Чернымъ, Иваном Ляхом, Фомою Сукуром и протчими всего шестью человеки, коихъ всехъ по именам и по прозваніямъ не знаетъ, безъ вѣдома кошевого атамана и войсковой старшины пошли в Полшу и перешли границу въ урочище называемомъ Красной Куть и, пришедъ къ Матренинскому монастырю, явились стоящему в тамошнемъ лесу табуромъ означенному Маѣиму Железняку и по желанію ихъ приняты они къ темъ собравшимся казакам, которыхъ // было тогда изъ запорожских и полских казаковъ человекъ до пяти-сотъ. И слышали они отъ него, Железняка, и отъ протчих казаковъ, что, якобы подлинно у нихъ такое указъ есть, чтобъ поляков и жидов изъ Украины выгнать вонъ за то, что изъ нихъ, поляков, в селѣ Млѣевѣ церковному ктитору Даниле, а прозванія ево не сказывано, за недопущеніе поляковъ къ разоренію церкви оныя поляки голову отъсекли и къ столбу гвоздми прибили, а тело ево сожгли и другіе благочестивымъ монастырям и церквам разореніи причинили. А исподъ Матренинского монастыря пошелъ оной Железнякъ со всеми казаками на полскіе места Черкасы, Смелое, Корсунь, Богуславль, а оттуда до города Умани, и, будучи во всехъ оныхъ мѣстах, никакова грабительства и смертнаго убивства не учинили и поляков и жидов не видали, а было извѣстно, что они, послышавъ про техъ собравшихся казаков, до того еще по разнымъ мѣстамъ разбежались.

А по прибытіи къ Умани бывшей в тамошнемъ лесу уманской сотникъ, прозываемой Гонта, с казаками человекъ до пятисотъ являсь оному Железняку сказывал, что, якобы онъ изъ Умани отъ поляковъ высланъ вонъ за то, что онъ не похотѣлъ приставаѣ въ согласіе к полскимъ конфедератам, и чинитъ противъ россійскихъ войскъ. И присталъ оной Гонта къ нему, Железняку, і обще съ нимъ, Железнякомъ, и с казаками пошли пешіе вооруженною рукою для грабительства оного города Умани, а онъ, Байрацкой, в то время оставленъ былъ з другими казаками человекъ до ста въ разстояніи отъ Умани на версту на тамошнихъ подворкахъ или загороднихъ дворахъ для пастбы казацкихъ лошадей и при обозѣ казацкомъ и, какъ в томъ городе грабительство и смертное убивство чинено было, онъ, Иванъ, не видал. А по разграбленіи того города видѣлъ онъ, Байрацкой, что привезено было въ оной обозъ четырнатцать пушекъ

чугунных и две называемые граковницы* чугунные ж и несколько мелкого ружья, такожъ разного летняго и зимняго** платяя (!), посуды, суконь и прочих купеческих товаров и вещей немалое число, а сколько и каких имянно не упомнит, да денегъ медныхъ возъ. Кои пожитки и деньги разделены по сотням, коихъ было шеснатцат, а в каждой сотнѣ было казаковъ по сту, а в иной и болѣе, а сотниками те пожитки и деньги розделены по казакам, причемъ и ему Байрацкому досталось денегъ десятъ рублевъ // да шесть аршинъ зеленого*** сукна, а золотые и серебряные деньги и прочие знатные вещи, слышалъ онъ, что забраны онымъ Железнякомъ и сотниками, а сколько не знаетъ, некоторые жъ казаки между себя говорили, что было^{4*} серебряныхъ денегъ до тысячи шестисотъ рублевъ.

После жъ того разорения онъ, Байрацкой, въ Уманѣ, хотя и былъ, толко грабительства и смертного убивства не учинил и в ту бытность ево въ Уманѣ видель поколотых и побитых до смерти поляков и жидов мужеска и женска полу человекъ до тысячи, молодые жъ полские и жидовские жены и дети обоого пола, иные по ихъ желанию, а другия отъ страху, крещены в православную веру бывшими въ ономъ городе Умани благочестивыми попами, а восприемниками были ис того войска казаки, кто пожелал, и затемъ они оставлены въ живыхъ. При чемъ взяты въ Уманѣ питья, яко-то: хлѣбное вино, мед, пиво и виноградное вино все казаки пили и гуляли допьяна; послѣ чего, постоявъ под Уманью недели с три, приехавшими туда жъ донскими казаками и карабинерами какъ оной Железнякъ, такъ и все ево казаки въ томъ числѣ и онъ, Байрацкой, взяты под караулъ и привезены въ Киевъ, причемъ и объявленные данные ему денги и сукно теми донскими казаками и карабинерами отобраны.

А въ татарской слободѣ Балтѣ онъ, Байрацкой, не былъ, а толко слышалъ, что оной Железнякъ ис техъ своихъ казаковъ посылалъ въ оную слободу Балту казацкой полской команды двухъ сотниковъ с казаками и съ четырьмя пушками для истребления скрывающихся тамо поляков, которы-де^{5*} ими сотниками и казаками разбиты и переколоты до смерти.

По чьему жъ заговору собрались въ Полшѣ оные запорожские и полские казаки, и на ту слободу Балту нападение учинено не знает, а слышалъ что нѣкоторые жъ казаки под Уманью сказывали другъ другу, яко оной Железнякъ въ Матренинскомъ монастырѣ и зимовал, а для // такового собрания казаковъ или для чего другаго о томъ онъ, Байрацкой, не слышалъ. Грамоте не умѣет и въ семъ допросѣ показалъ онъ, Байрацкой, сущую правду и ничего не утаилъ.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 84–85зв. Оригінал.

№ 5

1768 р., серпня 9. – Свідчення гайдамаки Нестора Літвініченка

1768 году августа 9 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярию ізъ Гедрѣственной коллегии иностранныхъ дѣлъ отъ 24 июля

* гаковницы.

** и зимняго написано надъ рядкомъ.

*** Написано замість витертого.

^{4*} Слово правлено.

^{5*} Такъ у тексті.

сего году указа, поиманной въ Полской Украинѣ гайдамакъ въ оной Киевской губернской канцеляріи в присутствіи допрашиванъ и показалъ.

Нестеромъ ево зовуть, Ивановъ сынъ по прозванію Литвинченко, от роду ему тритцать лѣтъ, родился онъ малороссійского Лубенского полку в селѣ Перекоповкѣ, отецъ ево находился в казацкой службѣ, и тому лѣтъ с восемь зашелъ онъ, Литвинченко, в Запорожскую Сечь, и по желанію ево записанъ в Каневской курень в казаки, а въ Великой постъ сего году отлучился онъ изъ Сечи вѣдомства Запорожского въ село Самару, а оттуда шелъ вѣдомства Запорожского *ж* в урочище называемое Лиманъ для ловли рыбы, и, не доходя оного Лиману, стретившіяся на пути полского местечка Лысенки жители сказывали ему и другому бывшему с нимъ товарищу запорожскому казаку Дмитрию Швидкому, что при полскомъ Матренинскомъ монастырѣ, якобы по указу запорожской казакъ Железнякъ, которого называли тамъ полковникомъ, и того монастыря игумень // собирають охочихъ запорожскихъ и полскихъ казаковъ для недопущения поляковъ к разоренію тамошнихъ благочестивыхъ монастырей и церквей.

Почему онъ с товарищемъ пошелъ в Польшу о Троицыне дни сего *ж* году безъ вѣдома кошевого атамана і воисковой старшины и нашедъ в Польше оного Железняка съ собранными казаками в полском селѣ Константиновѣ к нему, Железняку, явились и по желанію ихъ приняты к тѣмъ казакамъ и от бывшего при немъ, Железняке, за есаула запорожского казака прозываемого Бурки слышелъ, что оного Матренинского монастыря игумень, а имяни ево не объявлялъ, исходатайствовалъ указъ, чтобъ оному Железняку собрать казаковъ і не допустить поляковъ к разоренію того Матренинского и протчихъ тамошнихъ благочестивыхъ монастырей и церквей. А из оного села Константинава оной Железнякъ повелъ тѣхъ казаковъ на полские места Корсунъ, Богуславль и Соколовку и, слѣдую, никакова в оныхъ местахъ грабительства и смертнаго убивства не учинили и поляковъ не видали. А какъ прибыли под городъ Умань, то уманской сотникъ, прозываемой Гонта с четырьюстами казаками, вышедъ изъ Уманского лесу пристал к нему *ж* Железняку, и объявлялъ, яко // онъ, сотникъ, от уманскихъ поляковъ высланъ для того, что россійскимъ воискама противитя не хочеть и не пристаеть в согласіе к полскимъ к[он]фидератама, и что при томъ онъ, Гонта, согласился съ онымъ Железнякомъ для раззорения того города Умани и пошелъ съ своими казаками впередъ, а по немъ шли и оного Железняка казаки, и напавъ обще на оной городъ Умань разграбили і поляковъ и жидовъ покололи, при чемъ и онъ, Литвинченко, былъ и получилъ было себе в добычь одну лошадь серую, которая отобрана у него онымъ Железнякомъ, і будучи тамъ виделъ, что убивство тѣмъ полякамъ і жидамъ чинили и уманские мужики дубемъ.

Разграбленное жъ разное імение и денги по собраніи было при ономъ Железняке і ево старшине, а сколько днгъ* і какое имянно імение было, онъ обстоятельно показать не можетъ, потому что вскорѣ по разграбленіи Умани посыланъ былъ в состоящее неподалеку от Умани полское село Соколовку с тамошнимъ соколовским жителемъ для починки ружей, а из пограбленного въ Умани іменія и денегъ дано ему, Нестеру, денегъ толко одинъ рубль пятдесят копеекъ и суконные василковыя штаны. А какъ прибылъ онъ в то село

---

* Написано над рядком.

Соколовку, то, наехавшею туда карабинерною командою, *взят* подь карауль и привезенъ подь Умань, откуда // по взятъе оногo Железняка с протчими казаками привезены в Киевъ, и при томъ взятъе, какъ оныѣ данныѣ ему денги и суконныѣ штаны, такъ и собственныхъ ево, Нестера, денег три рубли пятдесять копеекъ, кои были въ возу незнаемо кемъ забраны.

Будучи жъ в Уманѣ и нигдѣ* в Полше смертного убивства онъ не учинилъ и в татарской слободѣ Балтѣ не былъ, а толко слышелъ, что от Железняка былъ в той слободѣ Балтѣ запорожской казак Фома Дурный, который нынѣ находится въ Киевѣ, а зачѣмъ тамо оной Дурный был, то *ж* по чьему заговору собрались в Полше объявленные запорожскіе и полскіе казаки, и с какимъ намерениемъ учинено нападение на оную слободу Балту не знаетъ. Грамотѣ не умеет и в семъ допросѣ показалъ онъ сущую правду і ничего не утаилъ.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 82–83 зв. Оригінал.

№ 6

1768 р., серпня 9. – Свідчення гайдамаки Хоми Сукура

1768 году августа 9 дня, по силѣ присланного въ Киевскую губернскую канцелярию изъ Гедрѣственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ отъ 24 июля сего году указа, пойманной въ Полскои Украинѣ гайдамакъ въ оной Киевской губернской канцеляріи въ присутствіи допрашиванъ и показалъ.

Фомою ево зовуть, Степановъ сынъ по прозванію Сукуръ, отъ роду ему сорокъ лѣтъ, родился онъ малороссійского Переясловского полку в селѣ Богушковѣ, отецъ ево Степанъ Сукуръ былъ того села житель и назадъ тому лѣтъ сѣмъ присталъ онъ, Сукуръ, к бывшему въ ономъ селѣ Богушковѣ для продажи вялой рыбы Воиска Запорожскаго Донского куреня Ивану Слѣсу и с онымъ заехалъ въ Запорожскую Сечь, гдѣ въ Щербиновской курень записанъ онъ въ казаки и находился въ дачахъ запорожскихъ въ разныхъ мѣстах для ловли рыбы.

А в нынѣшнемъ 768-м году о Троицынѣ дни услышелъ онъ, Сукуръ, отъ приезжающихъ изъ Полши людей, что, якобы по указу собираются въ Полше при Матренинскомъ монастырѣ запорожскіе и полскіе казаки для охранения от поляковъ, делающихъ благочестивымъ монастырямъ раззорение, и согласясь онъ, Сукуръ, съ запорожскими казаками шестью человеки, а какъ ихъ зовут и прозываютъ не знаетъ, без вѣдома кошевого атамана и воисковой старшины пошли въ Полшу и незнаемо въ какомъ имянно мѣсте прошедъ границу прибыли до означенного Мотренинскогo монастыря и явились находящемуся тамъ съ запорожскими и польскими казаками, называемому ими полковнику Железняку, которой имъ объявилъ, что, якобы онъ имѣетъ указъ о искорененій** поляковъ, причиняемыхъ разорение благочестивым // монастырямъ и противящихся россійскимъ воискамаъ, и дозволилъ быть имъ при немъ.

Потомъ чрезъ два дни оной Железнякъ со всеми при немъ бывшими запорожскими и полскими казаками, коихъ находилось при немъ болѣе тысячи человекъ, пошли къ полскому городу Умани и шли чрезъ разные польскіе мѣста, и будучи в пути нигдѣ никакова полякамъ и жидамъ убивства

* Написано над рядком.

** Так у тексті.

и грабительства не учинили, для того что нигдѣ оныхъ не видали. А какъ означенной Железнякъ с козаками прибылъ подѣ полскои город Умань, то онои городъ былъ запертъ, в коемъ городе находились поляки и жидаы, і из того города Умани поляки по техъ запорожцахъ и полскихъ казакахъ изъ пушекъ стреляли і из нихъ двухъ члвкъ, одного запорожского, а другого польского казаковъ, убили. Послѣ чего въ тотъ городъ силою ворвавшись, бывших тамо поляковъ и жидовъ побили, а онъ, Сукуръ, с протчими, кои были пешие въ онои городъ Умань пришли на другой день, и тамъ виделъ поляковъ и жидовъ побитыхъ человекъ до четырехъсотъ, где тогда и онои Железнякъ чрезъ два дни находился і ис пограбленныхъ пожитковъ досталось ему, Сукуру, по разделу кирея суконная синяя, кафтанъ суконной же да каламенки пестрой одна штучка, изъ которой онъ сшил себѣ штаны, кои и ннѣ на немъ. А потомъ означенной Железнякъ съ козаками изъ Умани вышелъ і находился от того города въ дву верстахъ въ полѣ болѣе дву недель, а какъ наехали на нихъ Воиска Донского казаки и карабинеры, то означенной Железнякъ съ козаками въ томъ числѣ и онъ, Сукуръ, взяты под караулъ и присланы въ Киевъ и при томъ взяты отобраны от него донскими казаками означенные кирея // і кафтанъ.

И будучи в Уманѣ и нигдѣ въ Полше смертного убивства онъ не учинилъ, такожь и въ татарской слободѣ Балтѣ не былъ, и по чьему заговору оное собрание въ Полше и въ татарскую слободу Балту нападение учинено не знаетъ, грамотѣ не умѣеть и въ семъ допросе показаль онъ, Сукуръ, сущую правду и ничего не утаиль.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5520. Арк. 88–88зв. Оригінал.

A brief overview of the historiography of the Koliyivshchyna was made, the issue of the participation of the Haydamaks in the siege of Uman, the number of victims according to testimonies of eyewitness and arrested Haydamaks was highlighted. Specifies the forced conversion of Jews into Orthodoxy. For the first time, the records of the confessions of the six Haydamaks, who witnessed the consequences of the Uman massacre in 1768, were published.

Key words: testimonies; interrogation protocol; Haydamaks; the Haydamak's movement; M. Zaliznyak; I. Gonta; Koliyivshchyna; Uman massacre; Uman.